К89

3585-р

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

КУЗНЄЦОВА ЛІДІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 37.015.3:[159.922.2:159.923]

ОСОБЛИВОСТІ ФРУСТРАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМИ АКЦЕНТУАЦІЯМИ ХАРАКТЕРУ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Київ – 2013

8943

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник доктор психологічних наук, професор
БУЛАХ Ірина Сергіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій,
завідувач кафедри теоретичної та консультативної
психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ЧЕРНОБРОВКІН Володимир Миколайович,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка,
Інститут педагогіки і психології,
завідувач кафедри психології;

кандидат психологічних наук, доцент
ВІНС Вікторія Анатоліївна,
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 20 лютого 2013 року о 13.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «17» січня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради — Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасний період розвитку українського суспільства в умовах його трансформації характеризується загостренням соціально-політичних та економічних проблем, які супроводжуються блокуванням важливих життєвих потреб населення та наростанням невдоволення громадян своїми досягненнями і місцем у соціальних ієрархіях. Як наслідок, поширюються кризові тенденції в усіх сферах суспільного життя, що особливо негативно позначається на процесах психічного та особистісного розвитку підростаючого покоління. Тому перед освітою на етапі її реформування постало завдання, з одного боку, пошуку способів зниження емоціогенного впливу на особистість соціальних негараздів, навчально-виховного процесу, з іншого боку, розвитку стресостійкості, емоційної саморегуляції, життєвої самореалізації молоді, а, особливо, особистості підліткового віку.

Сьогодні у психологічній науці відкритою залишається проблема чинників дисгармонійного психічного розвитку та порушень соціальної адаптації підлітків. У зв'язку з цим необхідна розробка науково обґрунтованих стратегій їхньої психологічної підтримки у подоланні дестабілізуючих переживань та дезадаптивної поведінки, які значною мірою пов'язані з психогеніями, внутрішньоособистісними конфліктами, емоційними розладами, проявами акцентуацій характеру та станом фрустрації. Деструктивні ефекти цих психічних феноменів все частіше стають причиною звернень до соціальних педагогів і шкільних психологів та привертають увагу сучасних підліткознавців (Л.Ф.Анн, І.С.Булах, Т.А.Вінс, А.Г.Грецов, О.В.Смельянова та ін.). При цьому особливої ваги набуває проблема фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру, адже їхньому психологічному здоров'ю загрожують не тільки труднощі пубертатного періоду, але й дія відразу двох зазначених вище факторів порушення психічного розвитку.

Зв'язок фрустрації з деструктивними змінами в процесах психічного та особистісного розвитку людини доведено цілим рядом класичних та сучасних дослідників. Зокрема, за позицією Н.В.Тарабріної та О.І.Захарова, сутність поняття фрустрації наближена за змістом до дистресу, емоційного розладу, що супроводжується відчуттям невдоволеності собою, невпевненістю у власних силах, вразливістю у складних життєвих ситуаціях. Через це стан фрустрації особливо небезпечний для дітей та підлітків, які ще не мають достатньо життєвого досвіду для подолання серйозних труднощів. На думку А.О.Реана, зазначений психічний стан є чинником невротичних розладів підростаючої особистості, порушень її соціальної адаптації.

Розглядаючи фрустрацію як стан переживання нереалізованих намірів та незадоволених потреб, В.В.Бойко стверджує, що фрустровані індивіди неконструктивно та негнучко реагують на події навколишнього світу, некомунікабельні, схильні зривати злість на оточуючих. Фрустрація викликає неусвідомлювані механізми психологічного захисту, які порушують баланс у стосунках особистості з соціальним оточенням (О.В.Кузнєцова). Віковий аспект цієї проблеми вивчала Н.Ю.Максимова. Згідно з результатами її наукових досліджень, фрустрація як неможливість задоволення потреб в самоповазі, схваленні значущими дорослими та однолітками, є одним з визначальних факторів формування соціально дезадаптованої поведінки підлітків. Вчена виявила, що їхню схильність до скоєння асоціальних вчинків у певних фруструючих ситуаціях можуть зумовити акцентуації характеру.

Акцентуації характеру – це загострені окремі риси, які зумовлюють вибіркову вразливість особистості до певних психогенних впливів. Вивчаючи особливості особистісного розвитку підлітків-акцентуантів, А.Є.Лічко зазначав, що вони особливо вразливі у ситуаціях, які «пред'являють завищені вимоги до їхніх місць найменшого опору», сприймають пов'язані з цими ситуаціями труднощі як нездоланні перешкоди, тобто відчувають інтенсивну фрустрацію. Результати наукових досліджень О.І.Кузьміної засвідчують, що у фрустраційних ситуаціях акцентуації характеру особистості проявляються виразніше і більшість з них перешкоджають доланню стану фрустрації. Зокрема, сензитивні, епілептоїдні, циклоїдні (у субдепресивній фазі) акцентуації сприяють прояву негативних емоцій, перешкодно-домінантним та захисним типам реакцій, тому заважають приймати конструктивні рішення. Водночас гіпертимні, циклоїдні (у фазі підйому) та лабільні акцентуації, навпаки, допомагають долати фрустрацію, хоча рідко коли сприяють ефективному вирішенню проблем.

Окремі аспекти взаємозв'язку фрустрації з акцентуйованими рисами характеру досліджував також український психолог Л.О.Кирилов. Вчений виявив, що особистості з лабільним, психастенічним та сензитивним типами акцентуацій мають фрустроване «Я», тобто незадоволені собою і негативно оцінюють можливість самореалізації. Натомість гіпертимним та істероїдним акцентуантам фрустрованість не властива. Втім, зазначена проблема не вивчалась щодо підліткового віку, тому зроблені висновки не дозволяють скласти уявлення про особливості стану фрустрації підлітків-акцентуантів.

В цілому, результати теоретичного аналізу засвідчують відсутність спеціальних системних досліджень фрустрації у підлітків з різними акцентуаціями характеру, наявні наукові дані не позбавлені суперечливих моментів, однак у них чітко простежуються деструктивні ефекти цього психічного стану в особистостей з окремими типами акцентуацій. Таким чином, соціальна і психологічна значущість окресленої проблеми та її недостатнє наукове вивчення зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Особливості фрустрації у підлітків з різними акцентуаціями характеру».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М.П.Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол №9 від 28.04.2009), закоординовано Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол №8 від 30.11.2010).

Мета дослідження полягає у теоретичному та експериментальному вивченні особливостей фрустрації у підлітків з різними акцентуаціями характеру, розробці та впровадженні системи психологічного супроводу зі зниження в них деструктивного стану фрустрації.

Для досягнення поставленої мети нами визначено наступні **завдання** дисертаційного дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз феноменів фрустрації та акцентуацій характеру особистості на різних етапах онтогенезу.

2. Підібрати й апробувати методи психодіагностики типів акцентуацій характеру і стану фрустрації у підлітків, емпірично визначити й провести

порівняльний аналіз особливостей його проявів і міри фрустрованості у підлітків з різними акцентуаціями.

3. Виявити критерії, рівні та показники фрустрації підлітків-акцентуантів та визначити вплив різних типів акцентуйованих рис на особливості прояву в них цього психічного стану.

4. Обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити ефективність програми психологічної підтримки підлітків з акцентуаціями характеру та деструктивними ефектами фрустрації.

Об'єкт дослідження – фрустрація у підлітків з акцентуаціями характеру.

Предмет дослідження – особливості фрустрації у підлітків з різними типами акцентуацій характеру.

Методи дослідження: *теоретичні* (теоретико-методологічний аналіз, систематизація та узагальнення наукової філософської, психолого-педагогічної та науково-методичної літератури з проблеми дослідження); *емпіричні* (цілеспрямоване спостереження, психодіагностичне тестування, індивідуальні та групові бесіди; емпіричне дослідження, яке складалося з констатувального та формувального етапів; порівняльний аналіз); *методи обробки даних* (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження, методи математичної статистики (кореляційний аналіз за коефіцієнтом лінійної кореляції Пірсона; оцінка достовірності та значущості експериментальних даних за критерієм Ст'юдента та χ^2-критерієм). На різних етапах дослідження використовувався комплекс психодіагностичних методик: «Модифікований патохарактерологічний діагностичний опитувальник» (авт. С.І.Подмазін), «Тест особистісних акцентуацій» (авт. В.П.Дворщенко), «Тест фрустраційних реакцій» (авт. С.Розенцвейг, адапт. Л.М.Кузнєцовою), «Експрес-діагностика рівня особистісної фрустрації» (авт. В.В.Бойко), «Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості» (авт. Л.І.Вассерман, модиф. В.В.Бойком та Л.М.Кузнєцовою).

Експериментальна база дослідження: середня загальноосвітня школа № 224 м. Києва, спеціалізована середня школа № 194 «Перспектива» м. Києва та Броварська спеціалізована школа № 7 м. Бровари Київської області.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів:

– *вперше визначено* особливості фрустраційних реакцій, міру фрустрованості підлітків з різними акцентуаціями характеру; обґрунтовано критерії (емоційна стабільність - емоційна нестабільність, особистісна толерантність - особистісна інтолерантність, активність у діяльності - пасивність у діяльності, конструктивність взаємодій - деструктивність взаємодій), показники та рівні (адаптивний, псевдоадаптивний, дезадаптивний, латентний, дестабілізуючий, критичний) фрустрації підлітків-акцентуантів, визначено специфіку діагностики цих рівнів у досліджуваних з різними типами акцентуацій; обґрунтовано та розроблено модель психологічної корекції деструктивних ефектів стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру;

– *поглиблено та розширено* уявлення про прояви фрустрації, деструктивні ефекти цього психічного стану; поняття «фрустратори», «фрустраційні емоції», «фрустраційна поведінка», «соціальна та особистісна фрустрованість»;

– *набуло подальшого розвитку* уявлення про статичні та динамічні властивості стану фрустрації, способи діагностики його особливостей та корекції у особистостей на різних етапах онтогенезу; знання про специфіку особистісного

розвитку, міжособистісних взаємодій та цілеспрямованої діяльності підлітків з різними типами акцентуацій характеру.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що підібраний та модифікований діагностичний інструментарій може бути використаний шкільними психологами для визначення рівнів фрустрації у підлітків з різними акцентуаціями характеру, оцінки деструктивності цього психічного стану. Розроблена програма психологічної підтримки підлітків з акцентуаціями характеру та деструктивними ефектами фрустрації може бути впроваджена у навчально-виховний процес, включена до системи психолого-педагогічного супроводу підлітків, ефективність якого забезпечить використання шкільними психологами та соціальними педагогами комплексу відповідних рекомендацій, поданих в дисертації. Положення та висновки, відображені в дослідженні, можуть бути використані у змісті лекційно-практичних курсів, що входять у навчальні плани підготовки практичних психологів та соціальних педагогів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідалися та отримали схвалення на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2009р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісної взаємодії» (Кам'янець-Подільський, 2010р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості і міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець-Подільський, 2011р.); Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми теоретичної та консультативної психології» (м. Київ, 2012р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання теорії та практики підготовки фахівців за соціоекономічним профілем» (м. Хмельницький, 2011); звітно-наукових конференціях Інституту природничо-географічної освіти та екології, Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М.П.Драгоманова (2009р., 2010р., 2011р., 2012р.); засіданнях кафедр педагогіки і психології, теоретичної та консультативної психології.

Результати дослідження *впроваджено* в навчально-виховний процес спеціалізованої середньої школи № 194 «Перспектива» м. Києва (довідка № 13 від 06.04.2011р.), Броварської спеціалізованої школи № 7 м. Бровари Київської області (довідка № 84 від 04.05.2011р.), середньої загальноосвітньої школи № 224 м. Києва (довідка № 49 від 13.03.2012р.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 11 одноосібних працях, з яких 7 статей – у фахових виданнях України, 4 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (254 найменування, з них 83 іноземною мовою), шести додатків на 41 сторінці. Основний зміст дисертації викладений на 196 сторінках комп'ютерного набору. Робота містить 6 таблиць та 5 рисунків на 5 сторінках. Повний обсяг дисертації – 262 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи, розкрито наукову новизну, теоретичну та

практичну цінність роботи, наведені відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження, подані дані про обсяг та структуру роботи.

У **першому розділі** – «*Теоретико-методологічні засади дослідження фрустрації особистості на різних етапах онтогенезу*» – презентовано науково-теоретичні підходи у зарубіжній, російській та вітчизняній психології до вивчення фрустрації особистості, обґрунтовано сутність поняття «фрустрація»; розкрито особливості особистісного розвитку підлітків з акцентуаціями характеру та вплив на нього фрустрації; проаналізовано способи корекції фрустрації особистості на різних етапах онтогенезу.

Основні теоретичні підходи до вивчення феномена фрустрації було закладено в зарубіжній психології. В наукових дослідженнях представників неофрейдизму фрустрація розглядалась як невід'ємне явище в житті кожної людини, пов'язане з процесом соціалізації, що загрожує виникненням у дитини глибинної тривоги, відчуттів залежності, власної меншовартості, безпорадності, самотності (К.Хорні), які частково зберігаються і в зрілому віці, проявляючись в самовідчуженні, жорстокості або конформізмі (Е.Фромм). В межах гуманістичного підходу А.Маслоу ототожнював фрустрацію особистості з депривацією – неможливістю задоволення базових психологічних потреб у безпеці, повазі та любові, що порушує функціонування захисних систем організму, нівелює відчуття безпеки, створює загрозу для самооцінки.

Пізніше представники біхевіоризму досліджували неконструктивні реакції індивідів на блокування діяльності та задоволення важливих потреб: прояви вербальної та фізичної агресії, роздратування, гнів, ворожість (А.Бас, Л.Берковіц, Дж.Доллард, Н.Міллер), ригідну, стереотипну, незрілу поведінку (Р.Майєр), втрату впевненості у власній безпеці, нівелювання очікувань, сподівань, планів на майбутнє (Т.Дембо, К.Левін), втечу від стресової ситуації (Р.Баркер). Автор «евристичної теорії» С.Розенцвейг, розглядаючи фрустрацію як процес адаптації організму до середовища, як реакцію на позбавлення, втрату чи конфлікти, доводив існування специфічного для кожної особистості профілю фрустраційних реакцій – комплексу перешкодно-домінантних, необхідно-наполегливих, самозахисних типів реакцій різної спрямованості (екстрапунітивної, інтрапунітивної, імпунітивної).

У наукових працях Є.П.Ільїна набуло подальшого розвитку вчення про «фрустраційні емоції» (розчарування, образа, досада, гнів, лють, сум, страждання, нудьга, горе) та «фрустраційну поведінку» (безцільні та невпорядковані дії, апатія, агресія та деструкція, стереотипія (фіксована поведінка), регресія (примітизована поведінка), егресивна поведінка (реакції «відступу» у складних ситуаціях, втеча від конфліктів, уникання відповідальних доручень). За позицією В.О.Чернобровкіна та І.Ю.Остополець, фрустрованість як системне утворення особистості характеризується постійним психоемоційним напруженням з відповідними фізіологічними реакціями, дезорганізуючими проявами у когнітивній та емоційній сферах, неконструктивними тенденціями в поведінці. Відповідно до результатів досліджень Л.І.Вассермана висока соціальна фрустрованість особистості (незадоволеність досягненнями в різних сферах соціального життя), яка проявляється як дисфункціональний стереотип реагування у різних життєвих ситуаціях, тісно пов'язана з прихованими емоційними порушеннями.

Однак подальший аналіз проявів фрустрації засвідчив, що поведінка людини у фрустраційній ситуації може бути адаптивною, якщо виправдана обставинами і сприяє

задоволенню потреби чи досягненню мети. Біхевіористи А.Амсель, Дж.Браун, І.Фарбер констатували активуючу, мобілізуючу функцію помірної фрустрації, позитивний «фрустраційний ефект». Представники когнітивного та когнітивно-біхевіорального підходів (А.Бек, У.Драйден, А.Елліс, Р.МакМаллін) доводили, що кожна людина здатна витримувати дію фрустрації, тобто володіє фрустраційною толерантністю – індивідуальною пороговою величиною рівня напруження, перевищення якої призводить до порушення душевної рівноваги та дезорганізації поведінки. Особистості, які мають високу толерантність, адекватно сприймають труднощі, раціонально оцінюють дійсність та отримують задоволення від життя. На засадах системно-діяльнісного підходу О.Я.Чебикін довів, що тільки інтенсивна фрустрація має деструктивні ефекти (провокує дистрес, дезорганізацію діяльності), натомість для кожної особистості існує оптимальний рівень фрустрації, що у поєднанні з сильною мотивацією досягнення мобілізує зусилля для успішного виконання завдань, позитивно впливає на продуктивність діяльності, сприяє психосоціальній адаптації.

Узагальнивши зазначені вище положення, а також результати досліджень і особливості інтерпретації класичними психологами Б.Г.Ананьєвим та М.Д.Левітовим сутності поняття фрустрації, можна синтезувати його змістовне навантаження як особливий психічний стан людини, що складає цілісну характеристику її психічної діяльності та поведінки при появі об'єктивно чи суб'єктивно нездоланних труднощів на шляху досягнення мети та задоволення потреби. На думку Б.Г.Ананьєва, динаміка цього стану залежить передусім від структури особистості. За позицією М.Д.Левітова його особливості залежать від фрустраційної ситуації, попередніх станів фрустрації та властивостей особистості, що мають особливий акцент у проявах поведінки. Тобто для вивчення особливостей стану фрустрації необхідно досліджувати його прояви у складних життєвих обставинах та міру фрустрованості людини, враховувати зв'язок між рівнем та специфікою прояву цього психічного стану і типами акцентуацій характеру індивідів.

Саме в підлітковому віці акцентуйовані риси особливо підсилюються та переходять з прихованої форми в явну, обумовлюють вибіркову вразливість підлітків до окремих життєвих ситуацій, в яких виникає загроза декомпенсації – психопатичних реакцій, психосоціальної дезадаптації (А.Є.Лічко). Тому вектор нашого наукового дослідження важливо було спрямувати на розгляд особливостей особистісного розвитку підлітків з різними типами акцентуацій, щоб виявити найбільш властиві для них реакції у фрустраційних ситуаціях.

Вагомий внесок у вивчення цієї проблеми зробили сучасні українські вчені. Узагальнивши результати їхніх досліджень, можемо констатувати емоційну нестабільність та незрілість підлітків-акцентуантів (І.Г.Кошлань), низький рівень розвитку когнітивного, емоційно-оцінного та поведінкового компонентів «Я-образу» у підлітків з лабільними та нестійкими акцентуаціями (І.М.Бушай), агресивне ставлення до оточуючих у акцентуантів з епілептоїдними, психастенічними, шизоїдними, істероїдними рисами, невмотивовані прояви ворожості у представників лабільного, сензитивного, астено-невротичного та нестійкого типів акцентуацій (О.З.Запухляк). Зазначені наукові дані дозволяють скласти загальне уявлення про можливі форми реагування у фрустраційних ситуаціях підлітків з різними акцентуаціями характеру, прогнозувати деструктивні ефекти стану фрустрації.

Представниками вище розглянутих наукових підходів було обґрунтовано різні способи корекції фрустрації особистості взагалі і в підлітковому віці зокрема. Серед корекційних засобів можна виокремити: підвищення фрустраційної толерантності (А.Елліс, М.Д.Левітов, Г.П.Цуканова), нівелювання негативних фрустраційних переживань (Дж.Доллард, Н.Міллер) та ірраціональних переконань (А.Бек, А.Елліс, С.Уолен, С.В.Харитонов), привчання підростаючої особистості до більш конструктивних способів реагування у складних життєвих ситуаціях та міжособистісних взаємодіях (А.Бандура, Д.Зільман, Р.Лазарус), зниження негативного впливу мікросоціального оточення (Е.Г.Ейдеміллер, А.Маслоу, В.В.Юстицький).

У наукових працях сучасних вітчизняних вчених С.Н.Морозюк, Н.М.Панасенко, І.С.Подмазіна, О.І.Сибіль висвітлюються загальні питання забезпечення індивідуального підходу в навчально-виховному процесі та здійснення профілактичної і корекційно-розвивальної роботи з підлітками-акцентуантами. Інтеграція теоретичного матеріалу дозволяє констатувати наступне: для психологічної корекції деструктивних ефектів стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру необхідно підвищувати їхню фрустраційну толерантність (особливо стійкість до впливу фрустраторів, здатних спровокувати декомпенсацію акцентуацій), навчати конструктивному реагуванню у фрустраційних ситуаціях, здійснювати корекцію когнітивних процесів, афективних станів та фрустраційної поведінки.

В цілому теоретичний аналіз засвідчив, що на сьогодні в педагогічній та віковій психології відсутні ґрунтовні емпіричні дослідження особливостей стану фрустрації у підлітків з різними типами акцентуацій характеру, що й стало предметом нашого експериментального вивчення.

У **другому розділі** – *«Емпіричне вивчення особливостей фрустрації підлітків з різними типами акцентуацій характеру»* – сформульовано основні завдання констатувального експерименту, підібрано та адаптовано методи психодіагностики типів акцентуацій характеру в підлітків та особливостей фрустрації у них; наведено результати кількісного та якісного аналізу експериментального дослідження, а саме зроблено порівняльний аналіз проявів фрустрації та міри фрустрованості підлітків з різними акцентуаціями характеру; обґрунтовано критерії, рівні й показники стану фрустрації, визначено вплив різних типів акцентуйованих рис особистості підлітків на рівень прояву в них цього психічного стану.

З метою виявлення підлітків з акцентуаціями характеру та встановлення типів акцентуацій у вибірці досліджуваних використовувались методики «Модифікований патохарактерологічний діагностичний опитувальник» (МПДО) (авт. С.І.Подмазін) та «Тест особистісних акцентуацій» (ТОА) (авт. В.П.Дворщенко). Особливості фрустрації підлітків було досліджено за такими методиками: «Тест фрустраційних реакцій» (авт. С.Розенцвейг, адапт. Л.М.Кузнєцовою), «Експрес-діагностика рівня особистісної фрустрації» (авт. В.В.Бойко), «Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості» (авт. Л.І.Вассерман, модиф. В.В.Бойком та Л.М.Кузнєцовою).

Емпіричне дослідження включало в себе два етапи, перший з яких спрямований на діагностику типів акцентуацій характеру досліджуваних підлітків, другий – на вивчення у них особливостей фрустрації. На всіх етапах констатувального експерименту в дослідженні взяло участь 186 підлітків віком від 11 до 15 років – учнів середньої

загальноосвітньої школи № 224 та спеціалізованої середньої школи № 194 «Перспектива» м. Києва, Броварської спеціалізованої школи № 7 м. Бровари Київської області.

На першому етапі констатувального експерименту за допомогою МПДО, проведеного з підлітками 11-13 років, і ТОА, застосованого при обстеженні респондентів 14-15 років, було встановлено, що 20,43% досліджуваних нашої вибірки не мають явних акцентуацій, у 37,63% діагностовано «чисті» типи, у 41,94% – «змішані» типи акцентуацій. Найбільш поширеними виявились гіпертимно-істероїдні (10,75%), істероїдні (8,60%), психастенічні (5,91%), гіпертимні, епілептоїдні та шизоїдно-епілептоїдні (5,38%) акцентуації характеру.

Метою другого етапу було визначення відмінностей у проявах фрустрації та мірі фрустрованості підлітків з різними типами акцентуацій характеру та без явних акцентуацій. За результатами проведення «Тесту фрустраційних реакцій» складено профілі фрустраційних реакцій респондентів та здійснено якісний аналіз їхніх відповідей у фрустраційних ситуаціях, включених до цієї проективної методики, на підставі чого визначено схильність підлітків до різних форм відкритої та прихованої агресії, депресивних проявів, реакцій регресії, фіксації, «відступу» (егресивної поведінки), підвищеного рівня емоційності реагування, встановлено наявність ознак фрустраційної толерантності.

Порівняльний аналіз *профілів фрустраційних реакцій* досліджуваних показав наступне: найвищі показники *самозахисних екстрапунітивних реакцій* зафіксовано в профілях підлітків з гіпертимно-істероїдно-нестійкими (43,73%), лабільно-циклоїдними (33,84%), лабільно-сензитивними (31,20%) акцентуаціями, що свідчить про властиву їм емоційну нестабільність та схильність розряджати напруження на оточуючих, деструктивність взаємодій. До *екстрапунітивних перешкодно-домінантних реакцій* особливо схильні підлітки з астено-невротичними акцентуаціями (складають 24,95% в профілях фрустраційних реакцій), що є ознакою вразливості, особистісної інтолерантності, безпорадності при появі перешкод у діяльності. *Імпунітивні перешкодно-домінантні реакції* найбільш типові для респондентів з циклоїдними та гіпертимно-нестійкими акцентуаціями (22,20%) і вказують на їхню пасивність у ситуаціях, що вимагають долання труднощів. *Необхідно-наполегливі реакції імпунітивної спрямованості* властиві передусім підліткам з сензитивними (24,30%), циклоїдними (22,20%), гіпертимно-циклоїдними (20,10%) акцентуаціями. Такі реакції є проявом особистісної толерантності респондентів із зазначеними акцентуаціями, схильності ігнорувати дрібні неприємності. Найвищий показник *екстрапунітивних необхідно-наполегливих реакцій* (14,20%) виявлено в досліджуваних з нестійким типом акцентуацій, тобто вони намагаються перекладати відповідальність за вирішення своїх проблем на оточуючих. *Необхідно-наполегливі реакції інтрапунітивної спрямованості* найбільш властиві підліткам з сензитивними (20,80%), шизоїдно-істероїдними (19,25%), шизоїдними (16,10%) акцентуаціями, що може свідчити як про їхню активність та самостійність у діяльності, так і про прагнення не втягувати сторонніх у фрустраційну ситуацію, щоб уникнути ескалації конфліктів. На відміну від акцентуантів, у підлітків без явних акцентуацій не спостерігається чіткого домінування окремих типів фрустраційних реакцій. Тобто можна зробити висновок про властиву їм гнучкість поведінки та різноманітність форм реагування у різних життєвих ситуаціях, вищу адаптивність та конструктивність взаємодій.

За результатами якісного аналізу фраз-відповідей досліджуваних підлітків було визначено властиві їм *прояви фрустрації*. Так, *відкрита агресія* та *ворожість* у фрустраційних

ситуаціях як ознака деструктивності взаємодій та емоційної нестабільності властиві передусім підліткам з лабільно-циклоїдними, лабільно-сензитивними, нестійкими та гіпертимно-істероїдно-нестійкими акцентуаціями. До *депресивних проявів* особливо схильні підлітки з астено-невротичними, сензитивними, циклоїдними, лабільними акцентуйованими рисами, що може бути свідченням їхньої інтолерантності до стресогенних впливів. *Регресія* (інфантильність у судженнях та поведінці, труднощі з формулюванням та висловленням думки як ознаки дезадаптації у фрустраційних ситуаціях) домінує у реакціях представників лабільного, лабільно-сензитивного та нестійкого типів акцентуацій. До *егресивної поведінки* (уникання відповідальності, стратегій «відступу») схильні переважно підлітки з циклоїдними, шизоїдними, сензитивними акцентуаціями. Зазначені реакції мають псевдоадаптивний характер чи свідчать про латентний стан фрустрації. Прояви *фіксації* та *підвищеної емоційності* властиві підліткам з астено-невротичними, істероїдними, лабільно-циклоїдними, епілептоїдно-істероїдними акцентуаціями, що засвідчує їхню емоційну нестабільність.

Таким чином, найвищу вразливість у фрустраційних ситуаціях, інтолерантність до емоціогенних впливів, деструктивність міжособистісних взаємодій, відсутність навичок ефективного долання перешкод у діяльності виявили досліджувані з лабільно-сензитивним, лабільно-циклоїдним, астено-невротичним, нестійким, гіпертимно-істероїдно-нестійким типами акцентуацій характеру. Це свідчить про дестабілізуючі ефекти стану фрустрації у підлітків із зазначеними акцентуаціями. Найбільш конструктивні прояви *фрустраційної толерантності* (готовність брати на себе відповідальність за вирішення проблем, ігнорування дрібних неприємностей, здатність конструктивно захищати свої інтереси) виявлено у підлітків з гіпертимними акцентуаціями та без явних акцентуацій, що є свідченням їхнього адаптивного реагування на дію фрустраторів.

Фрустрованість підлітків з різними типами акцентуацій характеру та без явних акцентуацій було виміряно за допомогою методики «Експрес-діагностика рівня особистісної фрустрації» та «Методики діагностики рівня соціальної фрустрованості». Згідно з одержаними результатами акцентуанти більш фрустровані, ніж досліджувані без явних акцентуацій. Так, низькі показники особистісної фрустрованості діагностовано у 37,16% акцентуантів і у 60,53% підлітків без акцентуйованих рис характеру; стійку тенденцію до фрустрації – у 51,35% підлітків з акцентуаціями характеру та у 39,47% респондентів без явних акцентуацій; дуже високий рівень фрустрованості – у 11,49% підлітків-акцентуантів (у досліджуваних без явних акцентуацій цього рівня не виявлено). Водночас діагностика соціальної фрустрованості засвідчила дуже низький її рівень у 67,74% респондентів, у 11,29% – майже повну її відсутність і тільки у 1,61% – помірний рівень (розбіжності між цими показниками у акцентуантів та досліджуваних без акцентуацій практично відсутні). Тобто це свідчить, що в підлітків особистісна фрустрованість вища за соціальну, оскільки більшість з них ще не здатні усвідомити невідповідність своїх реальних досягнень потенційно можливим через брак життєвого досвіду, низький рівень домагань чи мало розвинуті рефлексивні здібності. Хоча з підвищенням особистісної фрустрованості зростає і соціальна, про що свідчить позитивний кореляційний зв'язок їхніх показників за коефіцієнтом Пірсона ($r = 0,43$ при $p \leq 0,001$). Найбільш фрустрованими виявились підлітки з епілептоїдними, шизоїдними, шизоїдно-епілептоїдними, шизоїдно-істероїдними, шизоїдно-сензитивними, лабільно-сензитивними, лабільно-циклоїдними, астено-невротичними акцентуаціями. Тобто респондентам із зазначеними

акцентуаціями властиві емоційна нестабільність, низька особистісна толерантність та схильність кумулювати напруження у фрустраційних ситуаціях, тому дестабілізуючий ефект стану фрустрації в них може досягнути критичного рівня.

На основі теоретичного аналізу були обгрунтовані такі біполярні критерії фрустрації підлітків-акцентуантів: емоційна стабільність - емоційна нестабільність (Р.Кеттел), особистісна толерантність - особистісна інтолерантність (О.О.Драганова, М.Д.Левітов, А.О.Реан, Г.У.Солдатова, Г.П.Цуканова), активність у діяльності - пасивність у діяльності (К.О.Альбуханова-Славська, У.Джеймс, В.А.Петровський), конструктивність взаємодій - деструктивність взаємодій (В.М.Куніцина, В.О.Лабунська, Ю.О.Менджерицька, Е.Фромм). За вказаними критеріями та за результатами емпіричного дослідження специфіки цього психічного стану в підлітків з різними акцентуаціями характеру було визначено такі рівні прояву в них фрустрації: адаптивний, псевдоадаптивний, дезадаптивний, латентний, дестабілізуючий та критичний.

Показники *адаптивного рівня фрустрації* підлітків-акцентуантів засвідчують емоційну стійкість, витримку, впевненість у собі, здатність не фіксуватись на дрібних неприємностях; резистентність до емоціогенних впливів, фрустраційну толерантність у формі спокійної, розсудливої поведінки; готовність долати перешкоди, приймати відповідальні рішення; самоприйняття та позитивне, уважне ставлення до оточуючих, готовність визнавати та долати труднощі в конфліктних взаємодіях.

Ознаками *псевдоадаптивного рівня* підлітків з акцентуаціями характеру є невпевненість у собі, вдаваний оптимізм, здатність не кумулювати психоемоційне напруження; фрустраційна толерантність у формі примирення з позбавленнями та втратами; егресивна поведінка, ігнорування незручностей, небажання ризикувати, несамостійність у прийнятті рішень; вдавано позитивне ставлення до оточуючих, конформність, схильність поступатись власними амбіціями у конфліктних взаємодіях.

Про *дезадаптивний рівень фрустрації* свідчать такі показники: здатність долати психоемоційне напруження «розрядками афекту», імпульсивність, безтурботність чи, навпаки, депресивні тенденції; фрустраційна толерантність у формі бравади, як способу приховати засмучення чи страх; перекладання відповідальності за вирішення проблем на інших, неготовність докладати зусилля для досягнення мети; інфантильність, егоцентризм, агресія, негативізм, непоступливість у конфліктних взаємодіях.

Для *латентного (прихованого) рівня фрустрації* підлітків з акцентуаціями характеру властиві такі ознаки: фрустрованість, внутрішня напруженість, замаскована вдаваним спокоєм, байдужістю чи оптимізмом, невпевненість у собі, приховані тривожність, дратівливість; фрустраційна толерантність у формі посиленого напруження та докладання зусиль для самостримування; заперечення наявності проблем або демонстрування готовності їх вирішувати самостійно чи перекладання відповідальності на оточуючих, безініціативність через страх неуспіху; заперечення дискомфорту у взаємодіях, вдавано позитивне ставлення до партнерів, готовність визнати і спокутувати провину, прихована ворожість, заздрощі, недовіра до оточуючих.

Для *дестабілізуючого рівня* властиві емоційна нестійкість, внутрішнє напруження та його швидка кумуляція у фрустраційних ситуаціях, фрустрованість, вразливість, неприхована дратівливість, депресивні тенденції; загострена чутливість до емоціогенних впливів та схильність до порушення нервово-психічної рівноваги, ризик декомпенсації акцентуацій; безпорадність при появі істотних труднощів, егресивна

поведінка, перекладання відповідальності за вирішення проблем на оточуючих; відчуття дискомфорту, напруження, швидка втрата самоконтролю у взаємодіях, недостатнє саморозуміння та недовіра до оточуючих, прояви агресії чи аутоагресії.

Критичний рівень засвідчує найважчий стан фрустрації акцентуантів, при якому сила емоційних реакцій не відповідає інтенсивності зовнішніх впливів, підлітки не здатні подолати напруження у фрустраційних ситуаціях, тому їм властиві: фрустрованість, поєднання гострих стенічних та астенічних реакцій (експлозивності, дратівливості, депресивних тенденцій, схильності ображатись з найменших приводів); фрустраційна інтолерантність, швидка втрата нервово-психічної рівноваги, декомпенсація акцентуацій характеру; дезорганізація діяльності у складних обставинах; неадекватність сприйняття та розуміння оточуючих, суперечливість вчинків, поєднання регресії, відкритої агресії, аутоагресії, ворожості, які часто контрастують з формами реагування, властивими типам акцентуацій підлітків.

Узагальнені результати вивчення показників фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру та без явних акцентуацій презентовано на рис.1. Як видно з даних гістограми, у 54,73% підлітків з акцентуаціями характеру було діагностовано *дестабілізуючий* рівень фрустрації, що свідчить про здатність цього психічного стану провокувати підсилення акцентуйованих рис. Найбільше респондентів з зазначеним рівнем виявлено серед підлітків з шизоїдно-епілептоїдним (90,00%), епілептоїдно-істероїдним та лабільним (80,00%), лабільно-циклоїдним, лабільно-сензитивним і шизоїдно-істероїдним (75,00%) типами акцентуацій. У 4,73% акцентуантів (окремих представників лабільно-циклоїдного, лабільно-сензитивного, астено-невротичного, істероїдного типів) діагностовано *критичний* рівень фрустрації – свідчення декомпенсації у них акцентуацій.

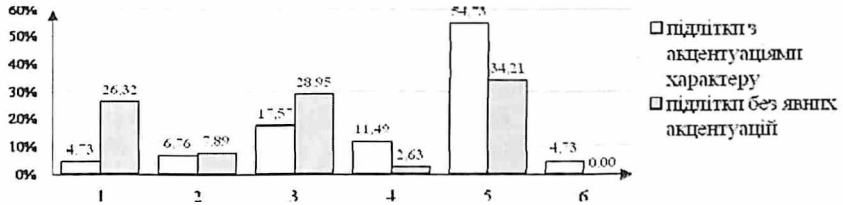

Рис.1 Кількісні показники рівнів фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру та без явних акцентуацій

Умовні позначення: 1 – адаптивний, 2 – псевдоадаптивний, 3 – дезадаптивний, 4 – латентний, 5 – дестабілізуючий, 6 – критичний рівні фрустрації.

Дезадаптивний рівень зафіксовано у найбільшої кількості досліджуваних з гіпертимно-істероїдно-нестійкими акцентуаціями (66,67%), що пов'язано з їхньою інфантильністю, непоступливістю, схильністю до проявів агресії в усіх формах та неготовністю докладати зусилля для вирішення проблем. *Псевдоадаптивний* рівень фрустрації було виявлено переважно в респондентів з сензитивними та гіпертимно-циклоїдними акцентуаціями (33,33%), тобто вплив фрустраторів не викликає у них суттєвого посилення психоемоційного напруження, адже вони легко відмовляються від поставлених цілей та готові поступатись своїми амбіціями, мають пасивну життєву позицію. *Латентний* рівень більш властивий підліткам з шизоїдними (50,00%) та епілептоїдними (40,00%) акцентуаціями, схильним стримувати прояви негативних

переживань, приховувати невдоволення діями оточуючих чи своїми досягненнями, що провокує зростання фрустрованості, формування озлобленості. З *адаптивним* рівнем фрустрації виявлено всього 4,73% акцентуантів, найбільше – серед досліджуваних з гіпертимними акцентуаціями (40,00%), що свідчить про здатність таких підлітків швидко долати стан фрустрації, не знижуючи конструктивність взаємодій, за рахунок скерування психоемоційного напруження на мобілізацію зусиль для досягнення заблокованої мети. Водночас у респондентів без явних акцентуацій виявлено майже співвідносні кількісні показники адаптивного та дезадаптивного рівнів (26,32% і 28,95% відповідно), у 34,21% констатовано дестабілізуючий рівень фрустрації. Це можна пояснити окремими проявами дезадаптивної поведінки та емоційної нестабільності, властивими для більшості особистостей у пубертатний період онтогенезу.

Таким чином, результати емпіричного вивчення особливостей фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру засвідчили необхідність психологічного супроводу з метою психологічної підтримки зазначеної категорії досліджуваних, спрямованої на зниження дестабілізуючого впливу стану фрустрації та допомоги в досягненні адаптивного рівня цього психічного стану. Це і стало завданням формувального експерименту.

У третьому розділі – *«Психологічний супровід зі зниження деструктивного стану фрустрації підлітків з різними типами акцентуацій характеру»* обґрунтовано методологічну основу формувального експерименту, розроблено програму психологічної підтримки підлітків з акцентуаціями характеру і деструктивними ефектами фрустрації; проаналізовано динаміку якісних та кількісних показників фрустрації підлітків експериментальної та контрольної груп; презентовано комплекс психолого-педагогічних рекомендацій шкільним психологам та соціальним педагогам щодо організації психологічного супроводу зі зниження деструктивного стану фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру.

Методологічним підґрунтям для розробки програми психологічної підтримки підлітків з акцентуаціями характеру та деструктивними ефектами фрустрації слугують фундаментальні положення когнітивно-біхевіорального підходу, розроблені А.Беком, У.Драйденом, А.Еллісом, Р.МакМаллінім, У.Мішелом, Р.Уеслером та ін., згідно з якими неадекватне світосприйняття та оцінка подій (ірраціональні переконання) стають причиною розладів особистості (в тому числі й декомпенсації акцентуацій характеру) та емоційних проблем (стану фрустрації). В основу програми покладено такі вихідні положення: вирішальна роль у психологічній допомозі відводиться не стільки зміні соціального оточення, скільки оволодінню особистістю способами і методами осмисленого когнітивно-поведінкового самоуправління, навчанню самоаналізу, адекватним способам прийняття рішень, тренуванню активно діяти у фрустраційних ситуаціях та самостійно вирішувати проблеми.

Мета програми психологічної підтримки підлітків з акцентуаціями характеру та деструктивними ефектами фрустрації полягала в допомозі підліткам досягнути адаптивного рівня цього психічного стану. Досягнення поставленої мети передбачало реалізацію таких *завдань*: зниження фруструючого впливу мікросоціального оточення підлітків; створення умов для своєчасного та ефективного вирішення проблем у системах стосунків «вчителі-підлітки», «батьки-підлітки» та «підлітки-підлітки»; навчання підлітків з різними типами акцентуацій конструктивно реагувати на дію фрустраторів; формування навичок виваженої поведінки у складних життєвих ситуаціях та конфліктних взаємодіях, готовності самостійно долати труднощі.

Програма включає дві складові: психокорекційну роботу з підлітками-акцентуантами та консультативно-просвітницьку роботу з їхнім мікросоціальним оточенням: батьками, класними керівниками та вчителями.

Модель психологічної корекції деструктивних ефектів стану фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру як складова програми психологічної підтримки презентована на рис. 2. Відповідно до цієї моделі кінцевою метою є досягнення підлітками адаптивного рівня фрустрації. В основу психокорекційної роботи покладено активізацію внутрішніх адаптогенних ресурсів підлітків з різними акцентуаціями характеру, навчання конструктивному реагуванню у фрустраційних ситуаціях та нівелювання деструктивних проявів фрустрації, а також формування резистентності до впливу фрустраторів, здатних спровокувати підсилення акцентуйованих рис.

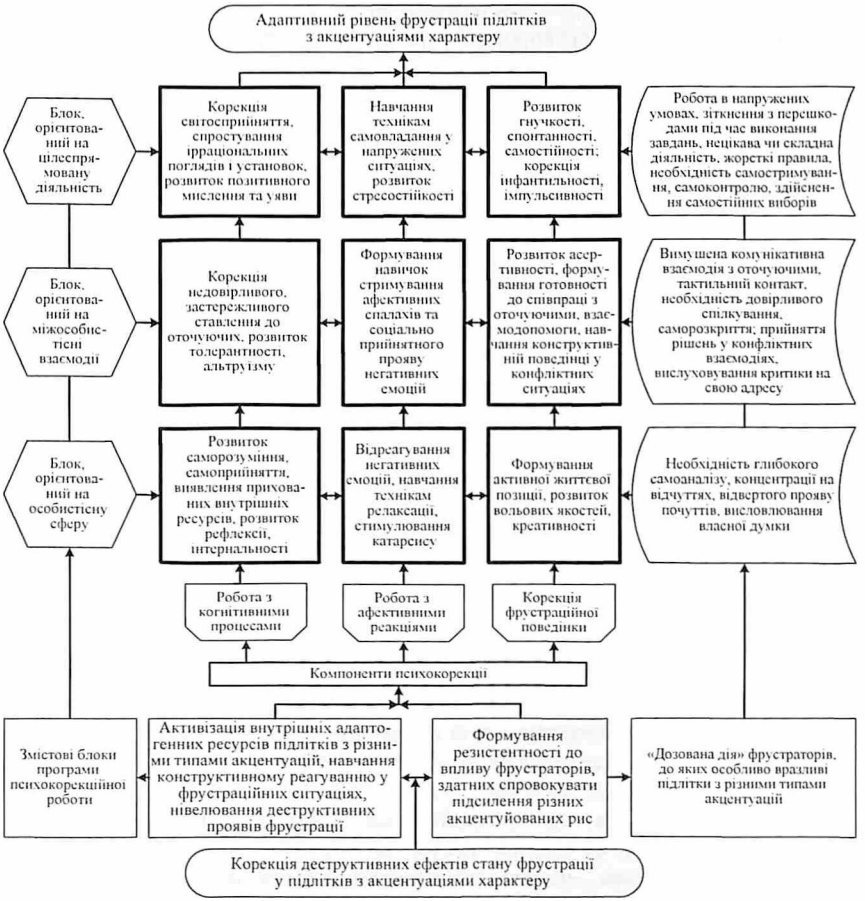

Рис. 2. Модель психологічної корекції деструктивних ефектів стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру

Програма психокорекційної роботи включає три змістові блоки, один з яких орієнтований на особистісну сферу, другий – на міжособистісні взаємодії, третій – на цілеспрямовану діяльність особистості. Кожен блок передбачає комплексну реалізацію всіх компонентів психокорекції: роботу з когнітивними процесами, афективними реакціями та корекцію фрустраційної поведінки. Необхідною умовою формування резистентності підлітків з різними акцентуаціями характеру до впливу фрустраторів, здатних спровокувати підсилення акцентуйованих рис, є відтворення на психокорекційних заняттях «полегшених» варіантів фрустраційних ситуацій, які «пред'являють завищені вимоги до місць найменшого опору» акцентуантів, щоб допомогти їм позбутись деструктивних способів реагування та здобути досвід альтернативної – адаптивної поведінки (вибір фрустраційних ситуацій визначено спрямованістю змістових блоків програми психокорекційної роботи).

Розроблена нами програма впроваджувалась у навчально-виховний процес середньої загальноосвітньої школи №224 м. Києва протягом п'яти місяців. З метою виявлення ефективності розробленої програми нами були сформовані дві групи: експериментальна, в якій взяли участь 22 підлітки з акцентуаціями характеру, та контрольна, яка включала 20 акцентуантів. Тренінгові заняття проводились у підгрупах по 10 (ЕГ-1) та 12 (ЕГ-2) учасників.

Програма впроваджувалась у п'ять етапів: на першому етапі практичного психолога та соціального педагога школи було ознайомлено зі стратегіями та тактиками реалізації програми, узгоджено тактику спільних дій; на другому – проведено роботу з батьками підлітків, залучених до формувального експерименту (використані такі методи: індивідуальні та колективні бесіди, «батьківський семінар» на тему «Психологічна підтримка в родині»), на третьому етапі було проведене технологічне консультування з класними керівниками, на четвертому етапі робота проводилась з вчителями засобами індивідуальних консультацій та лекції на тему «Способи оптимізації шкільного навчання фрустрованих підлітків-акцентуантів»; останній етап передбачав проведення психокорекційної роботи з підлітками, основним засобом якої був розроблений нами «Тренінг конструктивної поведінки у фрустраційних ситуаціях для підлітків з акцентуаціями характеру», розрахований на 20 занять (32 години), а також проводились індивідуальні заняття, під час яких було використано психокорекційні техніки когнітивно-біхевіорального підходу, адаптовані для підліткового віку, вправи на релаксацію, здійснювалась діагностика внутрішніх ресурсів, обговорювались проблеми та переживання підлітків.

Розроблена програма психологічної підтримки виявилась ефективною, оскільки після її впровадження у підлітків з експериментальної групи виявлено суттєві позитивні зміни (якісні та кількісні) щодо зниження деструктивного стану фрустрації. Після проведення формувального експерименту було виокремлено рівні фрустрації, відображені в табл.1.

Як бачимо з табл.1., в експериментальній групі збільшився кількісний показник адаптивного рівня фрустрації (з 9,09% до 22,73%), що свідчить про емоційну стабілізацію підлітків, підвищення особистісної толерантності, зростання активності в діяльності та конструктивності взаємодій. При суттєвому скороченні кількості респондентів з дестабілізуючим рівнем фрустрації (з 63,64% до 31,83%) збільшились показники латентного рівня (від 18,18% до 27,27%), тобто зросла

конструктивність взаємодій досліджуваних та їхня резистентність до впливу фрустраторів; водночас збільшилась і кількість підлітків з дезадаптивним рівнем фрустрації (від 4,55% до 9,09%), отже знизилось психоемоційне напруження респондентів, які до експерименту були на дестабілізуючому рівні.

Таблиця 1

Динаміка стану фрустрації підлітків з експериментальної та контрольної груп протягом формувального експерименту

n = 44

Рівні фрустрації	ЕГ (n = 22)				КГ (n = 20)			
	до експерименту		після експерименту		до експерименту		після експерименту	
	%	абсол. к-ть	%	абсол. к-ть	%	абсол. к-ть	%	абсол. к-ть
Адаптивний	9,09	2	22,73	5	5,00	1	5,00	1
Псевдоадаптивний	4,55	1	9,09	2	5,00	1	5,00	1
Дезадаптивний	4,55	1	9,09	2	5,00	1	5,00	1
Латентний	18,18	4	27,27	6	20,00	4	15,00	3
Дестабілізуючий	63,64	14	31,83	7	65,00	13	70,00	14

Зростання показника псевдоадаптивного рівня фрустрації (з 4,55% до 9,09%) є результатом зниження фрустрованості підлітків, у яких до впровадження програми психологічної підтримки був латентний рівень. Окрім того жодному підлітку експериментальної групи не загрожує досягнення критичного рівня фрустрації, хоча такий прогноз було зроблено для 4,55% учасників до експерименту.

За χ^2-критерієм визначено, що в експериментальній групі зміни у кількості рівнів статистично значущі ($\chi^2 = 50{,}01$ при $p \leq 0{,}001$), а в якісних та кількісних показниках респондентів контрольної групи не виявлено значущої різниці.

Враховуючи результати формувального експерименту, ми обґрунтували та запропонували практичним психологам та соціальним педагогам комплекс психолого-педагогічних рекомендацій щодо організації психологічного супроводу підлітків з різними акцентуаціями характеру та деструктивними ефектами фрустрації. Основні завдання цих рекомендацій наступні: здійснювати психосоціальну діагностику умов та особливостей особистісного розвитку підлітків з різними акцентуаціями характеру, визначати рівні прояву в них фрустрації та складати прогнози щодо динаміки цього психічного стану; знижувати фруструючий вплив навчально-виховного процесу, сприяти створенню в школі та в родинах підлітків умов для підвищення їхньої фрустраційної толерантності, стресостійкості, долання деструктивних ефектів стану фрустрації та попередження декомпенсації акцентуацій характеру; проводити психокорекційну роботу з фрустрованими підлітками-акцентуантами в індивідуальній та груповій формах (організувати заняття «Тренінгу конструктивної поведінки у фрустраційних ситуаціях для підлітків з акцентуаціями характеру»), обираючи тактику роботи відповідно до типів акцентуацій та рівнів фрустрації підлітків; залучати класних керівників до здійснення профілактики та нівелювання деструктивних проявів фрустрації в учнів засобами систематичних «годин психологічного розвантаження», окремих тренінгових вправ, проведених під час планових виховних годин, організації спільного дозвілля в умовах колективного долання труднощів та взаємодопомоги (туристичних мандрівок, участі у шкільних чи міжшкільних змаганнях).

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало змогу сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

В дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення особливостей фрустрації підлітків з різними акцентуаціями характеру, зроблено порівняльний аналіз проявів у них цього психічного стану та міри фрустрованості. Визначено критерії, рівні й показники фрустрації цієї категорії підлітків, розроблено та впроваджено систему їхнього психологічного супроводу зі зниження деструктивного стану фрустрації.

1. Теоретичний аналіз існуючих наукових підходів до розуміння феноменів фрустрації та акцентуацій характеру особистості дозволяє зробити наступні висновки. Фрустрація – це особливий психічний стан, викликаний об'єктивно або суб'єктивно нездоланними перешкодами на шляху досягнення мети (фрустраторами). Цей стан може мобілізувати зусилля особистості, спрямовані на долання труднощів, і проявлятись в адаптивних реакціях, але якщо ступінь психоемоційного напруження у фрустраційній ситуації перевищує індивідуальний поріг чутливості людини (рівень фрустраційної толерантності), то вона втрачає здатність ефективно вирішувати проблеми внаслідок деструктивних проявів фрустрації: агресії, регресії, уникання, фіксації, депресії. Схильність до фрустрації обумовлює фрустрованість – системне утворення особистості, якій властиві постійне психоемоційне напруження та відповідні дезорганізуючі переживання і думки, неадаптивні поведінкові реакції.

Акцентуації характеру як крайні варіанти норми – це загострені окремі риси характеру, що зумовлюють вибіркову вразливість особистості до певних психогенних впливів. Стан фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру виникає переважно в ситуаціях, «що пред'являють завищені вимоги до їхніх місць найменшого опору», і найчастіше виявляється в підсиленні акцентуйованих рис. Особливості проявів і динаміки цього психічного стану залежать від типу акцентуацій та рівня сформованості механізмів їх компенсації у підлітків, міри фрустрованості та фрустраційної толерантності акцентуантів, а також тривалості та інтенсивності впливу тих фрустраторів, до яких вони найбільш вразливі.

2. Рівні прояву фрустрації в підлітків-акцентуантів визначаються за такими біполярними критеріями: *емоційна стабільність - емоційна нестабільність, конструктивність взаємодій - деструктивність взаємодій, особистісна толерантність - особистісна інтолерантність, активність у діяльності - пасивність у діяльності.*

3. Підліткам з акцентуаціями характеру властиві наступні рівні фрустрації: *адаптивний*, який виявляється в емоційно стабільних, впевнених у собі особистостей; стійких до емоціогенних впливів; готових долати перешкоди та приймати відповідальні рішення; налаштованих на конструктивну взаємодію з оточуючими; *псевдоадаптивний* – у невпевнених у собі підлітків, здатних не кумулювати психоемоційне напруження внаслідок примирення з позбавленнями та втратами; схильних до егресивної поведінки; конформних, з вдавано позитивним ставленням до оточуючих; *дезадаптивний* – у емоційно нестійких акцентуантів, але здатних долати психоемоційне напруження «розрядками афекту»; схильних маскувати засмучення та невпевненість у собі бравадою; пасивних, безвідповідальних, егоцентричних, агресивних; *латентний* – у фрустрованих підлітків, чия внутрішня напруженість замаскована зовнішнім спокоєм чи вдаваним оптимізмом; вимушених докладати зусилля для самостримування у стресогенних ситуаціях; безініціативних через страх неуспіху; з вдавано позитивним

ставленням до партнерів у взаємодіях, прихованою ворожістю, заздрощами; *дестабілізуючий* – у емоційно нестійких, фрустрованих, вразливих, дратівливих підлітків-акцентуантів; чутливих до емоціогенних впливів, схильних до порушення нервово-психічної рівноваги та підсилення акцентуйованих рис; безпорадних при зіткненні з істотними труднощами; схильних відчувати напруження у взаємодіях, ворожість, агресивні та аутоагресивні спонукання; *критичний* – у підлітків-акцентуантів, чия сила емоційних реакцій не відповідає інтенсивності зовнішніх впливів; інтолерантних до дії стресогенних чинників, дуже фрустрованих, з декомпенсованими акцентуаціями характеру; схильних відчувати розпач, безпорадних у фрустраційних ситуаціях; неадекватних, непослідовних у взаємодіях, з агресивними спалахами, депресивними тенденціями та проявами регресії, що контрастують з формами реагування, властивими типу акцентуації цих підлітків.

4. Більшість підлітків-акцентуантів мають дестабілізуючий рівень фрустрації, що свідчить про здатність цього психічного стану провокувати підсилення акцентуйованих рис (декомпенсацію акцентуацій). Найбільш несприятливі прогнози особистісного розвитку зроблено для підлітків з астено-невротичними, істероїдними, лабільно-циклоїдними та лабільно-сензитивними акцентуаціями, у яких найбільшою мірою проявляється критичний рівень фрустрації.

5. Психологічний супровід зі зниження деструктивного стану фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру поєднує в собі дві складові: психокорекційну роботу з підлітками та консультативно-просвітницьку роботу з їхнім мікросоціальним оточенням: батьками, класними керівниками та вчителями. Мета психокорекційної роботи полягає в досягненні акцентуантами адаптивного рівня фрустрації, в її основу покладено активізацію внутрішніх адаптогенних ресурсів підлітків з різними акцентуаціями характеру, навчання конструктивному реагуванню у фрустраційних ситуаціях та нівелювання деструктивних проявів фрустрації, а також формування резистентності до впливу фрустраторів, здатних спровокувати підсилення акцентуйованих рис. Модель психологічної корекції включає три змістові блоки, один з яких орієнтований на особистісну сферу, другий – на міжособистісні взаємодії, третій – на цілеспрямовану діяльність підлітків. Спрямованість цих блоків визначає зміст комплексної психокорекції когнітивних процесів, афективних реакцій та фрустраційної поведінки, а також коло фрустраторів, «дозована дія» яких сприяє засвоєнню акцентуантами способів адаптивної поведінки в ситуаціях, що «пред'являють завищені вимоги до їхніх місць найменшого опору». Основний засіб психокорекції – «Тренінг конструктивної поведінки у фрустраційних ситуаціях для підлітків з акцентуаціями характеру», заняття якого мають доповнюватись індивідуальною роботою з підлітками.

Розроблено комплекс психолого-педагогічних рекомендацій шкільним психологам та соціальним педагогам щодо організації психологічного супроводу підлітків з різними акцентуаціями характеру та деструктивними ефектами фрустрації.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми фрустрації у підлітків-акцентуантів. Необхідна розробка більш зручного у використанні та надійного психодіагностичного інструментарію для визначення рівнів фрустрації, подальше вивчення статичних та динамічних особливостей цього психічного стану в підлітків зі «змішаними» типами акцентуацій характеру; вдосконалення системи засобів психологічної допомоги фрустрованим підліткам-акцентуантам.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Кузнєцова Л.М. Особливості психологічної підтримки підлітків з акцентуаціями характеру майбутнім практичним психологом / Л.М.Кузнєцова // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – № 26 (50). – Част. II. – С.54-60

2. Кузнєцова Л.М. Особливості психічного стану фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру / Л.М.Кузнєцова // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Вип.8. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С.531-546

3. Кузнєцова Л.М. Аналіз особливостей надання психологічної допомоги підліткам з акцентуаціями характеру / Л.М.Кузнєцова // Міжнародний науковий форум: Соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: Збірник наукових праць. – Вип. 5. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – С.26-34

4. Кузнєцова Л.М. Дослідження рівнів фрустрації підлітків з акцентуаціями характеру / Л.М.Кузнєцова // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. – № 34 (58). – С.169-178

5. Кузнєцова Л.М. Вплив різних типів акцентуйованих рис на рівень фрустрації підлітків / Л.М.Кузнєцова // Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 211. – Ч.1. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2011. – С. 107-115

6. Кузнєцова Л.М. Порівняльний аналіз проявів фрустрації у підлітків з різними акцентуаціями характеру / Л.М.Кузнєцова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. статей: Ялта: РВВ КГУ, 2011. – Вип. 34. – Ч.2. – С.117-125

7. Кузнєцова Л.М. Особливості психологічної підтримки підлітків з акцентуаціями характеру та деструктивними проявами фрустрації / Л.М.Кузнєцова // Міжнародний науковий форум: Соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: Збірник наукових праць. – Вип. 10. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – С. 246-255

8. Кузнєцова Л.М. Засоби формування фрустраційної толерантності у підлітків з акцентуаціями характеру / Л.М.Кузнєцова // Актуальні проблеми практичної психології: Зб. наукових праць. Частина І. – Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2009. – С.636-645

9. Кузнєцова Л.М. Деструктивні прояви фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру / Л.М.Кузнєцова // Актуальні питання теорії та практики підготовки фахівців за соціоекономічним профілем: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / Ред. колегія: О.А.Каденко, О.В.Кулешова, Л.О.Подкоритова та ін. / М-во освіти і науки України, Хмельницький нац. ун-т, Каф. практ. психол. та педагог. – Хмельницький: ХНУ, 2011. – С.263-265

10. Кузнєцова Л.М. Дослідження фрустраційних реакцій підлітків з акцентуаціями характеру / Л.М.Кузнєцова // Актуальні проблеми психології особистості і міжособистісних взаємин: Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2011. – С.115-117

11. Кузнєцова Л.М. Особливості корекції деструктивних ефектів фрустрації у підлітків з акцентуаціями характеру / Л.М.Кузнєцова // Єдність навчання і наукових

досліджень – головний принцип університету. Збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2011 р. – Ч.1. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – С.269-271

АНОТАЦІЇ

Кузнєцова Л.М. Особливості фрустрації у підлітків з різними акцентуаціями характеру. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2013.

Дисертація присвячена дослідженню особливостей фрустрації у підлітків з різними акцентуаціями характеру. В роботі поданий аналіз науково-теоретичних підходів до вивчення феноменів фрустрації та акцентуацій характеру особистості на різних етапах онтогенезу та в підлітковому віці, розкрито вплив фрустрації на особистісний розвиток підлітків з акцентуаціями характеру. Обґрунтовано критерії, рівні та показники фрустрації підлітків-акцентуантів. Визначено особливості фрустраційних реакцій, міру фрустрованості та рівні фрустрації підлітків з різними акцентуаціями характеру.

Обґрунтовано, розроблено та експериментально апробовано програму психологічної підтримки підлітків з акцентуаціями характеру та деструктивними ефектами фрустрації, доведено дієвість цієї програми, презентовано комплекс психолого-педагогічних рекомендацій шкільним психологам та соціальним педагогам щодо організації психологічного супроводу зі зниження деструктивного стану фрустрації підлітків з різними акцентуаціями характеру.

Ключові слова: фрустрація, акцентуації характеру, підлітковий вік, фрустраційні реакції, фрустрованість, фрустраційна толерантність, деструктивні ефекти фрустрації, адаптивний рівень фрустрації, психологічний супровід підлітків-акцентуантів.

Кузнецова Л.М. Особенности фрустрации у подростков с разными акцентуациями характера. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2013.

Диссертация посвящена изучению особенностей фрустрации у подростков с разными акцентуациями характера. В работе представлен анализ научно-теоретических подходов к изучению феноменов фрустрации и акцентуаций характера личности на разных этапах онтогенеза и у подростков в зарубежной и отечественной психологии. Фрустрация рассматривается как особенное психическое состояние личности, возникающее под воздействием объективно или субъективно непреодолимых препятствий на пути к достижению цели. Акцентуации как обостренные черты характера, вызывающие избирательную уязвимость личности к определенным психогенным влияниям, являются крайними вариантами нормы, но в подростковом возрасте усиливаются, приобретая свойства внутренних факторов фрустрации. В диссертационном исследовании раскрыто влияние фрустрации на личностное развитие подростков-акцентуантов.

В работе представлены результаты сравнительного анализа профилей фрустрационных реакций, особенностей проявлений фрустрации (открытой агрессии, враждебности, депрессии, регрессии, фиксации, повышенной эмоциональности, эгрессивного поведения, толерантности в форме беззаботности, отрицания трудностей, сосредоточенности на решении проблем) в различных жизненных ситуациях и межличностных взаимодействиях подростков с разными акцентуациями характера, дана оценка степени их личностной и социальной фрустрированности. Обоснованы биполярные критерии фрустрации акцентуантов (эмоциональная стабильность - эмоциональная нестабильность, личностная толерантность - личностная интолерантность, активность в деятельности - пассивность в деятельности, конструктивность взаимодействий - деструктивность взаимодействий), уровни фрустрации (адаптивный, псевдоадаптивный, дезадаптивный, латентный, дестабилизирующий, критический), их показатели.

Экспериментально изучено влияние разных типов акцентуаций на уровень фрустрации подростков, установлено, что большинство акцентуантов имеют дестабилизирующий уровень. Наиболее неблагоприятные прогнозы личностного развития сделаны для подростков с астено-невротическими, истероидными, лабильно-циклоидными и лабильно-сензитивными акцентуациями, у которых в большей степени проявляется критический уровень фрустрации.

В диссертации разработана и апробирована программа психологической поддержки подростков с акцентуациями характера и деструктивними эффектами фрустрации, базирующаяся на положениях когнитивно-бихевиорального подхода. Программа состоит из двух составных частей: психокоррекционных влияний на подростков и работы с их микросоциальным окружением (родителями, классными руководителями, учителями). Обоснована модель психокоррекции деструктивних эффектов фрустрации у подростков-акцентуантов, согласно которой конечной целью является достижение подростками адаптивного уровня фрустрации. В основе психокоррекционной работы – активизация внутренних адаптогенных ресурсов подростков с разными акцентуациями характера, обучение конструктивному реагированию в фрустрационных ситуациях и устранение деструктивных проявлений фрустрации, формирование резистентности к влиянию фрустраторов, способных спровоцировать усиление акцентуированных черт. Разработан и апробирован «Тренинг конструктивного поведения в фрустрационных ситуациях для подростков с акцентуациями характера» как основное средство психологической коррекции.

В процессе формирующего эксперимента доказана эффективность программы психологической поддержки подростков с акцентуациями характера и деструктивными эффектами фрустрации – установлено, что ее реализация способствует положительной динамике состояния фрустрации подростков-акцентуантов. Предложен комплекс рекомендаций школьным психологам и социальным педагогам по организации психологического сопровождения, направленного на снижение деструктивного состояния фрустрации подростков с разными типами акцентуаций характера.

Ключевые слова: фрустрация, акцентуации характера, подростковый возраст, фрустрационные реакции, фрустрированность, фрустрационная толерантность, деструктивные эффекты фрустрации, адаптивный уровень фрустрации, психологическое сопровождение подростков-акцентуантов.

Kuznietsova L.N. The features of frustration of teenagers with different character accentuations. – Manuscript.

The dissertation for getting the scientific degree of candidate of psychological sciences in speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. The National pedagogical university named after M.P.Drahomanov, Kyiv, 2013.

Dissertation is devoted to research of the frustration state's features of teenagers with different character accentuations. There are analysed the scientific-theoretical approaches in foreign, soviet and Ukrainian psychology devoted to the phenomena of frustration and character accentuations, there is exposed influence of frustration on personality development of accentuated teens. In dissertation are grounded criteria, levels and indexes of frustration of such teenagers. The features of frustration reactions, measure and levels of frustration of teenagers with different character accentuations are explored.

There is grounded, elaborated and experimentally approved program of psychological support of teenagers with character accentuations and destructive effects of frustration, effectiveness of this program is well-proven, the complex of psychology-pedagogical recommendations for school psychologists and social teachers in connection with organization of psychological accompaniment intended for decrease of the destructive frustration state of teenagers with different character accentuations is presented in this dissertation.

Keywords: frustration, character accentuations, teens, frustration reactions, frustration tolerance, destructive effects of frustration, adaptive level of frustration, psychological accompaniment of teenagers with character accentuations.

НБ НПУ

100127302

Підписано до друку 14.01.2013 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Таймс.
Наклад 100 прим. Зам. № 008
Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26